

“NORA İLE ŞİR MEHMET”, “ÖLÜM ÖTESİNE KAÇIŞ” VE “YÜREĞİM
İREVAN’DA KALDI” ROMANLARINDA ERMENİ MEZALİMİ
ARMENIAN ATROCITIES IN THE NOVELS OF “NORA İLE ŞİR MEHMET”,
“ÖLÜM ÖTESİNE KAÇIŞ”, AND “YÜREĞİM İREVAN’DA KALDI”

İRIFAN MURAT YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr. Mersin University, Faculty of Science and Letters, Dep. of Turkish Language and Literature
imuraty@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1866-1096>

Atıf / Citation

Yıldırım, İ. M. 2021. “Nora İle Şir Mehmet”, “Ölüm Ötesine Kaçış” ve “Yüreğim İrevan’da Kaldı” Romanlarında Ermeni Mezalimi”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 71, (Mayıs- May 2021). 257-270

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 15.03.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 15.05.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4481>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-71, Mayıs-May 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

“NORA İLE ŞİR MEHMET”, “ÖLÜM ÖTESİNE KAÇIŞ” VE “YÜREĞİM
İREVAN’DA KALDI” ROMANLARINDA ERMENİ MEZALİMİ
ARMENIAN ATROCITIES IN THE NOVELS OF “NORA İLE ŞİR MEHMET”,
“ÖLÜM ÖTESİNE KAÇIŞ”, AND “YÜREĞİM İREVAN’DA KALDI”

İRFAN MURAT YILDIRIM

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi, Ermeni çetecilerin yarattığı katliamlardan en çok etkilenen bölgelerin başında gelmektedir.

Çarlık Rusyası'nın yıkılmasının ardından geri çekilen Rus ordusunun yarattığı otorite boşluğu üzerine, batılı devletlerin de kışkırtmasıyla “denizden denize büyük Ermenistan” hayallerine kapılan Ermeniler bölgede hafızalara kanla yazılan trajik olaylar yaratmışlardır.

Bu bölgede Rusya, İran ve daha sonra Ermenistan'a -Rusya tarafından- verilen Azerbaycan topraklarıyla komşu olan İğdir ve çevresi de bu acımasız katliamlardan ve soykırım denemelerinden payını almıştır. İğdir ve çevresinde on binlerce insanın kanlı bir biçimde öldürülmesine, işkence görmelerine, sakat kalmalarına yol açan bu soykırım denemeleri insanların topraklarını terk etmelerine, zorunlu göçlere ve mal kayıplarına da yol açmıştır.

Olaylara bu açıdan baktığımızda bu acımasız olayların, tarihi, siyasi, ekonomik, hukuki olduğu kadar sosyal boyutlarının da olduğunu görmekteyiz. Bu sebeple Ermeni katliamlarını incelerken olayların hiçbir boyutunu atlamadan, aralarında sebep sonuç ilişkisine dayalı bağ kurarak, bu olayların toplumsal hafızada yer almasına ve kuşaklar arasındaki etkisine bakarak değerlendirmeliyiz.

Tarihteki büyük, iz bırakan olaylar değerlendirilirken sadece tarihi boyutlarıyla ele alınmamalıdır. Bu olaylar incelenirken sosyal boyutları da ihmal edilmemeli, sosyolojik, psikolojik etkileriyle birlikte bunların dışavurumu da değerlendirilmelidir. Ermenilerin bizim hayatımızda yarattıkları bu kanlı hadiseler toplumsal hafızamızda da büyük bir travma yaratmıştır. Toplum bir müddet yaşadığı bu büyük travmayı zihninde baskılamış, unutmaya çalışmış, bir müddet sonra da bunları bir şekilde dışarıya aktarmaya çalışmıştır.

Edebiyat, musiki ve diğer güzel sanatlar bu dışavurumun farklı şekillerinden bazılarıdır.

Biz, bu kısa çalışmamızda bu geniş çaplı kanlı olaylara sosyal açıdan bakmayı deneyeceğiz. Bu

Abstract

The Eastern Anatolia Region was the most affected region by the massacres committed by Armenian gangs.

Due to the authority gap caused by the retreat of Russian army after the collapse of Tsarist Russia, and with the provocations of Western states, Armenians who were caught up in the dreams of a “Great Armenia from sea to sea” created tragic events in the region that imprinted in the people’s memories.

Within this region, İğdir and its surroundings which is adjacent to the Russia, Iran, and Azerbaijan territories given to Armenia by Russia, had their share of these brutal massacres and genocide attempts. These genocide attempts, which caused tens of thousands of people to be tortured, disabled, and killed in a bloody manner in İğdir and its surroundings, also led to people leaving their land, forced migration and loss of property.

When we look at the events from this perspective, we see that these brutal events have social dimensions as well as historical, political, economic, legal dimensions. For this reason, while examining the massacres committed by Armenians, we should evaluate them by looking at their place in social memory and their effects on generations, without overlooking any aspect, and by establishing connections based on cause and effect relationship.

While analyzing the major events that have left their mark on history, their historical aspect should not be the only focus point. While examining these events, their social aspects should not be neglected, their sociological and psychological effects, and manifestations of these effects should be examined as well. These bloody events that Armenians created in our lives also created a great shock in our social memory. For a time, the society suppressed this great shock in its mind and tried to forget it, and in time, they tried to express them in certain ways.

Literature, music, and other fine arts are some of the different forms of this expression.

In this brief study, we will try to look at these large-scale bloody events from a social perspective. We aim

katliam ve soykırım denemelerinin edebiyata yansımalarını elde olan örnekleriyle incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ermeni mezalimi, İğdır, Ermeni meselesi, Zorunlu Göç

to examine the reflections of these massacres and genocide attempts in literature with the examples available.

Key Words: Armenian atrocity, İğdır, Armenian issue, Forced migration

Structured Abstract

Taking advantage of the authority gap during the First World War, Russia and Britain entered into a fight for domination in the Eastern Anatolia region. Armenians trying to take advantage of this have committed inhumane actions, terrorist acts and massacres in the region.

We encounter various events that prove this in the three -document- novels that we will examine, written using the memories of the people living in the region.

The novels we will examine and provide examples from are: Metin Yıldırım's Nora ile Şir Mehmet and Ölüm Ötesine Kaçış; Serdar Ünsal's Yüreğim İrevan'da Kaldı. All three novels are family stories of the authors against the backdrop of the historical events that took place during and after the First World War. The character of Şir Mehmet is present in the first two novels. The protagonist of the novel is the author's grandfather. The protagonist of Yüreğim İrevan'da Kaldı, Seriyeye is the author's grandmother.

All three novels are narrated from both the narrator and the omniscient point of view. Thus, readers see firsthand the inhumane murders through the eyes of the heroes of the novel, and witness the endless flight of those left behind.

The people of the region call this great escape that we call the endless flight, Kaç(h)a kaç. This elegiac name encapsulates the pain, tragedy, and perpetuity of the flight.

Ölüm Ötesine Kaçış is the story of a young boy who loses his family after the pillage and ruin of his village near the Aras river. His long and tragic journey starts from there to Iran, and ends with his arduous return to Turkey many years later.

In the novel of Nora ile Şir Mehmet, the story of Yaycı Village, one of the Turkish villages that were burned down and destroyed, and other villages are told through Şir Mehmet, who appears only as a figure in the first novel. Although some of the unarmed civilians managed to escape, most of them were killed by brutal shooting or burning, and the village of Yaycı was burned down and destroyed as a result of these massacres.

Yüreğim İrevan'da Kaldı tells the tragic life story of the author's grandmother from Revan to Nakhchivan, Iran, and İğdır. Seriyeye, who lives in Revan, tries to escape with her husband and daughter in order to take shelter in their relatives in Nakhchivan, after her Armenian neighbor informs her that the Turks living in Revan would be killed in a sudden attack. They see people killed on the way and are horrified. Not being able to help feels even more painful. After the death of her husband and father, Seriyeye has to marry an older shepherd due to her position and social pressure. After the death of his second husband, she faces many life struggles and marries the author's grandfather. The author listened to this story from his grandmother during his high school years and added to the end of the novel what he wrote later on.

Almost everyone in this geography shares similar stories in their family history. Although such stories are known in the family and these pains are felt deeply by each generation, they are rarely spoken, and wanted to be forgotten by burying them in the depths of memory. This is the desire to suppress the events in order to protect themselves. Thus, the person tries to forget about the traumatic events that cause anxiety and distress. Contemporary psychiatry and psychology literature call this type of migration 'forced traumatic migration'. It is stated that this process, which naturally has effects on human psychology, causes an increase in the mental illness among refugees.

Another important effect of immigration on human psychology lies in the adaptation process. This process can be overcome in a long or a short period of time; or cannot be overcome and can progress into depressive states. The sooner the person adapts his new environment, the sooner he overcomes the feeling of loneliness. Otherwise, nostalgia starts to show its traumatic effects. One of the most common psychological difficulties faced by an individual in a foreign place is the feeling of alienation regarding new people and new places. This feeling of alienation causes various problems.

The protagonist of *Ölüm Ötesine Kaçış*, Ekber, finds himself in Iran after a long and painful escape. Within a few weeks, his life has changed so that he can never return to his old self. He is now a shepherd of a family and lives in a barn instead of his mother's comfortable bed. This great change in the life of a child who is in the transition from childhood to youth will of course affect him and cause him to be filled with a deep feeling of homesickness, pain, sorrow, and longing.

These events, which are engraved in the minds of people in Eastern Anatolia but could not be written down, waited for a few generations to be written. These memories, which were told as a tragic story within the family, trying to be forgotten for many years, were finally written down by grandchildren or their children in various ways. The number of such works is increasing day by day.

What we want to draw attention to here is that these terrible pains were written down after a few generations, and that they remained only local. However, these memories will disappear after a time, therefore they need to be carefully written, read, and filmed so these painful events will no longer remain as statistics and reveal the historical pains of ordinary people to the world.

Giriş

Ermeni meselesi iki yüz yıldan daha uzun bir süredir Türk milletini meşgul eden büyük bir derttir. Bu meselenin derin tarihsel ve politik kökenleri vardır. Bunlar bir makalenin sınırları içine sığmayacak kadar geniş ve ayrıntılı incelenmesi gereken konulardır. Bununla ilgili emekli diplomat, araştırmacı-yazar Bilal N. Şimşir'in tespitleri çok önemlidir:

"Eskiler Ermeni galesi diyorlardı. Gaile, dert, sıkıntı, keder, üzüntü, insanı uğraştıran, bezdiren sıkıntılı iş demektir. Bir bakıma baş ağrısı, hatta baş belası. Ermeni galesi basit bir sorun değil, karmaşık, sui generis (eşi benzeri olmayan, nevi şahsına münhasır) bir sorundur. Başka sorunlara pek benzemiyor. Bu gailenin geçmişinde, Ermenilerin Osmanlı devletine ihaneti var; düşmana hizmeti var, Mehmetçığı arkadan hançerlemesi var; masum Müslüman köylüleri kılıçtan geçirmesi var, alçaklık, kalleslik var, yalanın, hilenin daniskası var, her türlü adilik, kötülük ve de emperyalizmin bütün çirkin oyunları var." (Ermeni Meselesi s.10-11)

Yukarıdaki değerlendirme, önemli bir diplomatın tarihi arka planı olan ve Ermeni meselesinin temelindeki düşünceleri biraz olsun açıklayan bir değerlendirmedir. Yine aynı araştırmacıya ait aşağıdaki tespitler bizim makalemizde yapacağımız incelemelere de ışık tutacak niteliktedir:

Ermeni çetelerinin "faşist milliyetçiliği", "sapık yurtseverliği", kökleri tarihin derinliklerine kadar uzanan bir Ermeni suikast damarı, masum Türk kanı

döken katilleri "Ermeni Ulusal Kahramanı" ilan etme geleneği, Ermeni çocuklarını bu sözümona "kahramanlara" özendirip yeni suikastçılar yetiştirme ve suikast geleneğini kuşaktan kuşağa aktarma kültürü, kimi Ermeni papazlarının kanlı suikastçıları kutsayıp yüceltme alışkanlığı, Ermenistan Hükümetinin, kanlı teröristlere kanat germesi, hatta onlara devlet protokolünde yer vermesi vs. vs. var. Masum Türk diplomatlarını vurmuş, Türk kuruluşlarına bombalar savurmuş ve pek çok masum can almış o kanlı teröristler yargılanmamış, cezasız kalmıştır. Ermeni galiesinin içinde bunların hepsi var. Ermenistan'ın, Türkiye sınırlarını reddetmesi, Türk topraklarına göz dikmesi, Azerbaycan topraklarını işgal etmesi, yüz binlerce Azeriyi yerinden yurdundan etmesi var, var, var da var. Yani Türkiye'nin karşısında dengesiz, patolojik, iflah olmaz, yüzsüz insanlar var... İnsanı uğraştırır, kahreder... (sapık yurtseverlik kavramı K.S. Papazyanın aynı adlı kitabından (K.S. Papazyan Patriotizm perverted, Boston 1934) alınmıştır (Ermeni Meselesi s.11)

Yukarıda kısa alıntılarla mahiyetini özetlemeye çalıştığımız Ermeni vahşetinin tarihi arka planını başka araştırmacılara bırakarak biz bu yazımızda özellikle Doğu Anadolu'da, uzun bir müddet Rus işgalinde kalan Türk topraklarında gerçekleştirilen Ermeni vahşetinin hâtrâralardan yazıya aktarılmaya başlanan kısımlarını değerlendirmeye çalışacağız.

Ermeni Mezalimi

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Türk toplumunu derinden sarsan bu trajik olayları bir makalenin sınırları içine sıkıştırmak mümkün değildir. Bu korkunç kanlı olayların bölge insanı üzerindeki sarsıcı etkisini de incelemek bunun sonuçlarını da bütün yönleriyle değerlendirmek gerekmektedir. Yani bu incelememiz amaçları bakımından yalnızca bir başlangıç olabilir. Çünkü yüzbinlerce insanın akıl almamak yöntemlerle katledilmesi, bunun siyasi, sosyal ve psikolojik nedenlerini ve sonuçlarını değerlendirmek için farklı disiplinlerce yapılması gereken uzun süreli bir araştırma gerekmektedir. Yine de bu incelemeden çıkacak sonuçların ilgi çekici olacağını düşünüyoruz.

Ermeni hükümeti ve Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras bölgeleri ile Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'da bir tek Müslüman bırakmamak maksadıyla faaliyette buldukları; Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan ile Aras muntkasında İslamlara karşı yapılan zulmün son dereceyi bulduğu; Sarıkamış'ın Soğanlı Dağı'nda Eyüb Paşa aşireti'ne ve Kağızman'ın Karakurt nahiyesinde Kürtlere saldıran Ermenilerin geri çekilmek zorunda kaldıkları ; Iğdır civarında bulunan yüz hanelik Oba ve yirmi beş hanelik Persa köyleri halkının tamamen katl ve Tavus köyünden yüz elli kişi ile üç yüz hanelik Yaycı köyünün kısmen katledildiği; Yukarı Koturlu, Aşağı Koturlu ve Köşeler'i yağmalayıp yaktıkları, Zakim, Çermik ve Bardız köylerine saldırıp halktan gördüklerini öldürdükleri; Iğdır'da yapılan mezâlimin şiddetinden dolayı yaklaşık iki bin kişinin Bayezid hududuna iltica ettiği; mezâlim esnasında kadınlara tecavüz edilmesi ve çıplak olarak Ermeni askerleri arasında gezdirilmesinden ötürü bir çok Müslümanın ilticadan

vazgeçip savaşmak üzere geri döndükleri; tarlada çalışan halkın üzerine Ermenilerce top ve makineli tüfek ateşi açıldığı, ezan okuyanların taşlandığı; bu katliamları yapan Ermenilerin Amerika generali tarafından desteklendiklerini ileri sürdükleri hâlde İslam köylerini dolaşmaya gelecek olan Amerika heyetine yapılacak şikâyetleri engellemek için halka tehdit ve baskı uyguladıkları...¹”

Yukarıdaki alıntı o dönemde yazılan bir rapordan alınmıştır. Bölgedeki otorite boşluğunu fırsat bilen örgütlenmiş Ermeni çeteleri metnin sonunda sunacağımız tablodan da anlaşılacağı üzere bu bölgede 154.964 sivil insanı kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı ayrımı yapmadan çeşitli işkence usulleri deneyerek öldürmüşlerdir.

Ermenilerin bu metotlarını kaynaklara dayalı çeşitli tıbbi sebeplerle izahının psikiyatristlerle değerlendirilmesi daha uygun olmakla birlikte yukarıda K. S. Papazyan’ın değerlendirmesiyle *sapık yurtseverlik* kavramı ve sadizm hareket noktalarından bazıları olabilir şeklinde değerlendirilebilir.

Bölgede yaşayan Türklerin bu soykırıma yönelik büyük vahşetten payına düşenler, yaşadıkları, uğradıkları zulümler, tecavüzler, işkenceler ile bunların sonucunda ortaya çıkan büyük göç hadiselerinin onlar üzerindeki etkilerini ve bunun edebiyata yansımalarını değerlendirmeye çalışacağız. Örnekler sunacağımız üç roman da Iğdır’daki katliamları anlatır. Iğdır adını değiştirip Doğu Anadolu bölgesindeki herhangi bir şehrin adı eklenirse durum değişmez. Bu bölgenin her yerinde kanlı Ermeni katliamları yapılmıştır.

Katliamlar ve Sonsuz Kaçış

I. Dünya Savaşı yıllarında bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan Rusya ve İngiltere bölgede hâkimiyet kavgasına girişmişlerdir. Bundan yararlanmaya çalışan Ermeniler, bölgede her türlü insanlık dışı eylemlerde bulunmuş; insanı, insanlığı dehşete düşüren terör eylemleri, katliamlar yapmıştır. Bunlar tarihi belgelerde de mevcuttur. Bu bilgi ve belgelerin ışığında -zaman zaman arşiv çalışmalarıyla elde edilen birtakım verileri de paylaşmaya çalışarak- bölgedeki katliam ve göçlerin buradaki insanlar üzerine etkilerini edebî eserlere yansıtılan kısmıyla değerlendirmeye çalışacağız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Ermeniler Ruslara güvenerek bölgedeki Müslüman halka her türlü sıkıntıyı yaşatmaktadır. Nitekim değerlendireceğimiz romanlardan birinde roman kahramanı Şir Mehmet bir akrabasını tarla sulama kavgası bahanesiyle öldüresiye döven Ermeni Arman ve Nerses’i engeller. Arman bunu bahane ederek bölgedeki Rus karakoluna şikâyette bulunur ve Şir Mehmet dört yıl hapse mahkûm olur (N.Ş. s.40-41). Bu ve bunun gibi olaylar gündelik sıradan olaylardır. Ermeniler her türlü kanunsuzluğu yapmaktadır. Ruslar bunları görmezden geldiği gibi, Türkler kendini savunmak zorunda kalınca da sıradan bir tartışma sonucu bile olsa hapis ve sürgünle cezalandırılmaktadır.

Bölgede yaşayanların hatıralarından yararlanarak yazılan inceleyeceğimiz üç -belge-romanda da bunu ispatlayan çeşitli olaylarla karşılaşırız.

¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, “Kars, Sarıkamış ve Iğdır Civarında Ermeniler Tarafından Yapılan Soykırım (c.3, s. 1338-39 (28. X. 1919) – Ankara-2001.

Değerlendirerek örnek vereceğimiz romanlar Metin Yıldırım'ın *Nora ile Şir Mehmet ve Ölüm Ötesine Kaçış*; Serdar Ünsal'ın *Yüreğim İrevan'da Kaldı* adlı eserleridir. Üç roman da I. Dünya savaşı ve sonrasında gerçekleşen tarihî olaylar fonunda yazarların aile hikâyeleridir. Şir Mehmet ilk iki romanda da vardır. Roman kahramanı yazarın dedesidir. *Yüreğim İrevan'da Kaldı* romanının kahramanı Seriya de yazarın büyükannesidir.

Üç roman da hem kahraman anlatıcı hem de hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Böylece okuyucular roman kahramanlarının gözüyle insanlık dışı cinayetleri görerek geride kalanların sonsuz kaçışına birinci elden tanıklık ederler.

Bölge insanı bizim sonsuz kaçış diye adlandırdığımız bu büyük kaçışa *Kaç(h)a kaç* adını veriyor. Bu isim nereye kaçacağını, sığınacağını bilmeyen çocuk, yaşlı, kadın ve yanlarında nasılsa sağ kalmayı başarabilen erkeklerin kaçışını anlatır. Bu kaçış muhatabına sonsuz gibi gelir, çünkü ani bir saldırı sonucu her şeylerini kaybetmişlerdir. Nereye sığınacaklarını bilmeden bir belirsizliğe doğru kaçmaya başlarlar. Sığınmak istedikleri her yerde başlarına ayrı bir felaket gelir. Yiyecek içecek olmadan saklanarak gitmeye çalıştıkları sırada kimi eşkıyalarca soyulur, öldürülür. Kiminin kızları, kız kardeşleri ellerinden alınır. Direnmeye çalışanlar öldürülür. Onları gidecekleri yerlerde de bir cennet beklemez. Yiyecekleri yoktur. Otları, tarlalarda başaklardan dökülen tahıl tanelerini, hatta hayvan pislikleri arasından arpa buğday tanelerini ayıklayıp yiyerek hayatta kalmaya çalışırlar;

(...) sesi titriyordu. Önde gittiği için yüzünü göremiyorduk. Sesi tok olmasına karşın karamsarlık da belirgindi. Daha fazla soru sormaya cesaret edemedik. Epeyce yürüdükten sonra biçilmiş buğday tarlalarına gelmiştik. Tarlalarda birçok insan vardı. Buğday tarlasında yerlere dökülen kırpları (kopup yere düşen buğday, arpa, çavdar başakları veya taneleri) topluyorlardı. (...) demek ki buğdayı alıp dövüyor, sonra ise çıkan buğdayları taş arasında ezerek un yapıyorlarmış. (ÖÖK. S.95-96)

Ana! Onlar kırp yerine at pisliği topluyorlar.

Zeynep ananın yüzü gerildi (...)- Balam, onların yaptıklarını buradaki herkes zaman zaman yapmıştır. İnsan aç kalınca her şeyi yer. Onlar topladıkları tezeleri bu sabah ayıkladılar: Çıkan darıları yıkayıp kurumaları için oraya serdiler. (ÖÖK. S.104)

Kimini biri hizmetçi olarak alır. Kimi kadınlar, kızlar kendilerinden 25-30 yaş büyük erkeklerle evlendirilir. İtiraz edemezler çünkü babaları, ağabeyleri, büyükleri bu katliama karşı koymak için geri dönmüşlerdir².

Ölüm Ötesine Kaçış romanı Aras Nehri kıyısındaki köylerinin yağmalanarak yakılıp yıkılması sonucu ailesini kaybeden bir çocuğun İğdir'dan Kağızman'a, oradan İran'a uzanan ve yıllar sonra binbir sıkıntıyla Türkiye'ye dönüşüyle sonlanan uzun ve trajik bir yol hikâyesidir. Roman boyunca Ermeni vahşetini bütün çıplaklığıyla izleriz. Romanda ana izleklerden biri de intikam ve merhamet duygularının çarpışmasıdır. Yolda gördüğü vahşetten, anne ve babasının yakılarak öldürülmesinden iyice hırslanarak içi kin ve nefretle

² T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, age. (C.3, s. 1338-39)

dolan Ekber, diğer yandan ergenlik döneminin ruhsal sancılılarıyla boğuşarak insani duygularını kaybetmemeye çalışır.

Nora ile Şir Mehmet romanında ise ilk romanda sadece bir figür olarak görünen Şir Mehmet ile birlikte yıkılıp yıkılan Türk köylerinden Yayıcı köyünün ve diğer köylerin hikâyesi anlatılır.

Şir Mehmet, evli ve bir çocukludur. Eşi ikinci çocuklarına hamiledir. İğdir Merkeze bağlı Yayıcı köyünde yaşar. Çiftçilikle geçinir. Romanda otuzlu yaşlardadır. Bir gece tarla sulamak için evinden çıkar. Tarlaya vardığında yakın akrabası ve küçük oğlunun iki Ermeni tarafından öldüresiye dövüldüğünü görür ve müdahale eder. Çıkan kavgada iki Ermeni’yi de tartaklar ve silahlarını alır. Neticede Ermenilerin şikâyeti üzerine dört yıl hapse mahkûm olur. Bir müddet hapiste kaldıktan sonra çarın çıkardığı genel af sonucu o da tahliye edilir.³ Önceleri Ruslarca korunan ve şımartılan Ermeniler, daha sonra silahlandırılarak kendileri için destek birlikleri oluştururlar. Özellikle İğdir doğumlu General Dro lakabıyla bilinen Drastamat Kanayan adlı eşkıyanın oluşturduğu çeteler İğdir’dan Karabağ’a kadar birçok bölgede büyük katliamlar gerçekleştirmiştir.⁴

Yayıcı köyü de bu katliamlar sonucunda yıkılıp yıkılmış, silahsız sivil halkın bir kısmı kaçmayı başarabilse de büyük bir bölümü vahşice kurşunlanarak veya yakılarak öldürülmüştür. Şir Mehmet ve ailesi Yayıcı köyü katliamından kurtulsa da Küllük köyünde baskına uğradıklarında eşi ve küçük kızı Ermenilerce öldürülür, diğer kızı da yollarda sıtmadan hayatını kaybeder. Yol hikâyesi Yayıcı’dan İran’a kadar devam eder. Şir Mehmet kaçabilen diğer erkekler gibi sürekli savaşır ama karşısında Ruslar ve İngilizler tarafından desteklenen ve ağır silahlarla donatılan Ermeni çetelerine karşı umutsuz bir savaştır. Savaş sonunda kazanılır ama bedeli çok ağır olan bir savaştır bu:

(...) Oraya doğru gidince üç ayrı iskelet gördü. İskeletlerin üstünde hiç et yoktu. El ve ayak kemiklerinin bazıları kırılmıştı. Bazı kemik parçaları da hiç ortada yoktu. Birkaç el ve ayak kemiği ise etrafa dağılmıştı. Daha dikkatli inceleyince köpeklerin cesetleri yediğini anladı. Bir murultıyla irkildi. Kendisinden yirmi metre ötede yaşlı bir kadın yüzünü Kibleye dönmüş, bayatı diyerek ağlıyordu:

*Kalk balam, bu gelen anandır oğul,
Senin için ağlayan, bazen de susan oğul,
Sensiz geçen günlerimde
Ölüp de dirilen anan bu, oğul...
Mecnun gibi çöl çöl gezdim,
Bu çöken gözümde yaş,
Titreyen başımda saç kalmadı oğul.
Nasıl dayanayım bu zulme,
Öpmeye kıyamadığım kolunu,
Köyün köpekleri yemiş oğul.*

(N.Ş s.231-232)

³ İğdir 1920 yılı kasım ayına kadar Rus işgali altında kalmıştır.

⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/Drastamat_Kanayan

Yüreğim İrevan'da Kaldı romanı ise yazarın büyükannesinin -6 asırdır Türk yurdu olan- Revan'dan, Nahçıvan, İran ve İğdir'a uzanan trajik hayat hikâyesi anlatılır. Revan'da oturan Seriyeye Ermeni komşusunun Revan'da oturan Türklerin ani bir baskınla öldürüleceğini haber vermesi üzerine Nahçıvan'daki yakınlarına sığınmak üzere eşi Abbas ve kızı Firuze ile birlikte kaçarlar. Henüz yoldayken katliamın başladığını anlatan silah seslerini duyarlar. Yolda öldürülen insanları görüp dehşete düşerler. Eşi yolda öldürülen iki çocuklu bir kadının taşıyamadığı için çocuğunun birini yolda bırakarak kaçmak zorunda kaldığını yürekleri yanarak görürler (YİK, s.13). Yardım edememek daha da acıdır. Yolda Abbas Ermenilerin öldürmek istediği bir kadına yardım eder kadını kurtarsa da kendi öldürülür. Seriyeye Aras nehrini Abbas olmadan geçmek zorunda kalır. Abbas artık ebediyen yaşadığı topraklarda kalmıştır

Nahçıvan da emniyetli olmadığı, sürekli saldırıya uğradığı için yolda karşılaştığı babasıyla İran'a doğru yola çıkar. Baba Seriyeye'yi yakın köyde akrabalarına emanet ederek eşi ve çocuklarını almak üzere geri döner. Amacı bu olsa da o da Ermeniler tarafından öldürülür. Artık Seriyeye yalnız ve çaresiz kalmıştır. Seriyeye sığındığı evde bu uzun misafirlikten dolayı sıkıntıya düşer. Hem kaldığı evde sığıntı durumuna düşmesi hem de toplumsal baskı yüzünden kendinden çok yaşlı bir çobanla evlenmek zorunda kalır. Ondan da bir kızı olur. İran'da büyük bir yoksulluk ve sıkıntı içinde yaşarken akrabaları onu bulurlar, eşinden izin alarak İğdir'a götürürler. İğdir'da bir müddet kaldıktan sonra eşini de ikna edip İğdir'a yerleşmek için İran'a döner ama eşi vefat etmiştir. Seriyeye bu defa iki kızıyla yalnız kalır. İğdir'a döner. Akrabalarının yardımıyla buraya yerleşir, geçimini sağlamaya çalışır. İki kızla bu çok zordur. Uzun ve sıkıntılı hayat mücadelelerinden sonra yazarın dedesiyle evlenir. Yazar, lise yıllarında babaannesinden dinlediği bu hikâyeyi daha sonra kaleme aldığı romanın sonuna eklemiştir.

Katliamların ve Göçlerin Kurbanlar Üzerine Etkileri

Bu romanlar İğdir, Nahçıvan, İran üçgeninde geçen binlerce acı hikâyeden sadece üçünü anlatır. Bu coğrafyada hemen herkesin aile tarihinde buna benzer hikâyeler vardır. Herkes bu trajediyi az çok bilir kendilerinden önceki kuşakların acısını içlerinde hissederler fakat ilginç olan bu tarz hikâyelerin aile içinde bilinmesine, bu acıların derinden hissedilmesine rağmen hiç konuşulmaması, hafızanın derinliklerine gömerek unutulmak istenmesidir. Bu, bilinç altına itme, unutmaya çalışma, hiç olmamış gibi davranma, bilinçten uzaklaştırmaya çalışma gibi isimlendirebileceğimiz, kendini ve çevresini koruma amaçlı bastırma isteğidir. Böylece kişi kaygı ve üzüntü verici travmatik olay ve durumları unutmaya çalışır. Bunu derinlemesine incelemek psikologların ilgi sahasına girse de küçük bir değerlendirme yapmanın bu acıların birkaç nesil sonra edebiyata yansımaları "Göçebe ruh hâlini anlayabilmek için işe göçün psikolojimiz üzerindeki etkilerini araştırarak başlamalıyız. Ancak yeterli bilgi yok. Çağdaş psikiyatri ve psikoloji literatüründeki göç olgusu ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenlerle bireylerin ya da toplulukların yerleşmek amacıyla bir başka coğrafyaya gittikleri ve orada tutunmaya, yaşamlarını sürdürmeye çalıştıkları durumları tanımlıyor. Pek doğal olarak insan psikolojisi üzerine etkileri olan bu

süreç, göçmenlerin (Mültecilerin) ruhsal rahatsızlıklarında artışa ve kendine özgü ruhsal sorunlara yol açıyor. Biz, bu tür göçlere ‘zorunlu travmatik göç’ adını veriyoruz⁵.”

Savaş, gurbet duygusunu yaratan başlıca etkenlerden sadece biridir. Savaş süresince yaşananlar, Türk ordusunun -aynı yıllarda bir kurtuluş mücadelesi verildiği için- işgal edilmiş bu topraklara uzun müddet girememesi, o topraklarda geride kalanların yaşadıkları katliamlardan kurtulabilmek için çaresizce çırpınmaları, yabancı ülkelerin topraklarına can havliyle sığınma çabaları ve yollarda yaşadıkları başlı başına birer trajedidir.

Zor geçen savaş yılları halka acı, sıkıntı, çaresizlik ve açlıkla beraber derin bir gurbet duygusunu da getirmiştir. Bir tarafta insanlar Millî Mücadele uğruna varını yoğunu ortaya koyarken bir taraftan da katliamlardan kurtulabilmek için ümitsizce çırpınmışlardır. Erkek nüfusun çoğu yurdun dört bir yanında kurulu cephelede savaşmak amacıyla memleketlerinden ayrıldığı için özellikle Doğu Anadolu’da geride kalanlar silahsız, çaresiz kendilerini savunmaya fırsat bulamadan büyük kayıplar vermişlerdir.

Gurbet denildiğinde ilk akla gelen duygular genellikle olumsuzdur. Memleket hasreti, hüznün, yabancılık, yalnızlık, kimsesizlik, endişe, korku gibi olumsuz duygular mecburen ve beklenmedik bir anda çıkılan bu uzun yolculukta insan psikolojisini derin bir şekilde etkilemektedir.

Gurbetin ilk çağrıştırdığı son derece olumsuz olsa da gurbet acısı daha çok gidilecek yere varıldığında ortaya çıkmaktadır.

Korku, endişe, yalnızlık ve panik duygusunun yanı sıra gurbetin yaratmış olduğu olumsuz sonuçlardan biri de sıla hasretidir. Sıla, “bir insan için doğup büyüdüğü ve özlediği yer, yakınlarının, sevdiklerinin bulunduğu yerdir.” Çevredeki olumsuz şartlarla birlikte gündün güne artan hasret duygusuna kapılmak bir müddet sonra psikolojik rahatsızlıklara da yol açmaktadır.

“Psikiyatri literatüründe göçmenlerde görülen bir hastalık olarak ‘sıla hasreti’nden (nostalji) ilk kez 1688’de İsviçreli hekim Johannes Hofer’in tez çalışmasında bahsedilir... Hofer, ‘Gençler iyi yetişmiş, eğitim görmüş de olsalar ne yabancı âdetlere ve yaşam biçimlerine alışabilirler ne de yuvalarını unutabilirler. Buldukları ülkeye düşmanlıkla dolana kadar, mutsuzluk içinde acı çekerek, gece gündüz memleketlerini düşünerek ve bu yoksunluk içinde hastalanana kadar sılayla ilgili tatlı düşler kurarak dolanıp dururlar.

Çağdaş psikiyatri literatürü, bugün de göçün insan psikolojisine yaptığı olumsuz etkilerle ilgilenmektedir. Örneğin bugün göç edenlerde şizofreni görülme sıklığında bir artış ortaya koyan araştırmalar vardır. Ancak çağdaş literatürdeki bu çalışmalar yöntem açısından çok sorunludur; ‘göç’ ve ‘göçmen’ tanımlarının içeriklerinin ne olduğu genellikle belirsiz kalmaktadır.”⁶

Gurbette geride bırakılan yerleri özlemenin dışında, geride bırakılan kişileri de özlemek ve özellikle bu ruhi bunalım anlarında anne şefkatine sığınmaya çalışmak ortaya çıkan duygulardan bazılarıdır.

⁵ Erol Göka, Türklerin Psikolojisi, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 99.

⁶ Erol Göka, Türk’ün Göçebe Ruhu, age., s. 133-134.

Gurbetin insan psikolojisi üzerinde bir diğer önemli etkisi de uyum sürecidir. Bu süreç, “uzun veya kısa sürede atlatıldığı gibi; atlatılmayıp depresif hâllere kadar ilerleyebilmektedir.”⁷ Gurbette olan kişi ne kadar çabuk çevresiyle uyum içerisine girerse o kadar kısa sürede yalnızlık duygusundan kurtulur. Aksi h’alde gurbet sarsıcı, travmatik etkilerini göstermeye başlar.

Gurbette bulunan bireyin en çok karşılaştığı psikolojik sıkıntılardan biri, kendini gittiği yeni yer ve yeni insanlar karşısında yabancı hissetmesidir. Bu yabancılık, çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. *Ölüm Ötesine Kaçış* romanının kahramanı Ekber, Ermenilerin yaptığı katliamlara tanık olmadan önce 13-14 yaşlarında mutlu bir çocuktur:

Kayısı mevsimi başlayınca, tüm köyün çocukları bayram ederdi. Yusuf’un bağının yanında bulunan diğer bağlar, çocuklara geniş bir oyun alanı sunuyordu. Bağın köşelerindeki yüksek çalılar ise doğal saklanma alanlarıydı. Onun için bu bağ, köy çocuklarının en çok sevdikleri oyun alanıydı. Buralarda oynamak özgürlüktü. Bu bağların ardında sonsuzluk vardı sanki (ÖÖK, s.11)

Ermeni saldırısıyla birlikte hayatın bir başka yüzüyle karşılaşır:

Çalılar, yerdeki çocuğun yüzünü görmesini engelliyordu. Yüziükoylu yatan cesedi ters çevirince, bunun arkadaşı Musa olduğunu anladı. Kaldırmaya çalışınca Musa’nın başı arkaya doğru düştü. Yanan evlerin çıkardığı ışık Musa’nın kesilen boğazındaki o korkunç manzarayı göstermişti. (...) Nereye gittiğini bilemeden koştu, koştu...Bağırarak koşuyordu. Çalıları, ağaçları geçti. Nefesi kesildi, dizüstü yere çöktü. Son bir kez; anaaa diye bağırarak istedi. Sesi çıkmadı. Bir uçurumdan düşer gibi hissetti. Nefes alamıyordu. Çırpındı ve olduğu yere yığıldı... (ÖÖK, s.16-17)

Evinde mutlu ve huzurlu bir hayatı olan Ekber, uzun ve çileli bir kaçıştan sonra, kendini İran’da bulur. Birkaç hafta içerisinde hayatı bir daha eski hâline dönemeyecek kadar değişmiştir. Artık bir ailenin yanında çobandır ve annesinin rahat yatağı yerine bir ahırda barınmaktadır:

Hadi, kalkalım Abbas!.. Baksana içeri leş gibi kokuyor (...) Buranın kışı da bizdekine benziyor, çok sert geçiyordu. Özellikle geceleri çok ayaz oluyordu ... Ahırda yattığımız için pek üşümüyorduk. Ahırda, tavan ağaçlarını tutan direkler arasında ve hayvanların üzerinde tahtalarla bir yer yapmıştık. (ÖÖK, S.133)

Henüz çocukluktan gençliğe geçme aşamasındaki bir çocuğun hayatındaki bu büyük değişim elbette onu sarsacak, derin bir gurbet duygusu, acı, keder ve özlemlerle dolmasına yol açacaktır.

Aynı karmaşık duygulara *Yüreğim İrevan’da Kaldı* romanının kahramanı Seriy’e’de de karşılaşıyoruz. Eşi ve küçük kızıyla kendi evinde mutlu bir hayat yaşarken, aniden kendini

⁷ Gürman, Asuman, Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Şiirinde “Gurbet” Temi, (Basılmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa 2015)

korkunç bir trajedinin ve sonsuzmuş gibi gelen bir kaçışın içinde bulur. Artık gittiği her yerde bir sığıntıdır. Hayatı, kendinin haricinde herkesin merhametine kalmıştır.

Maddî anlamda gurbetin insan ruhundaki yansımalarından biri de gurbette endişe ve ölüm korkusudur. Bu endişe kişinin genellikle bir daha kendi memleketine dönemeyeceği ve gurbette ölecek sonsuza dek gurbeti yaşayacağı korkusudur⁸. Romadaki kahramanların (kurbanların) hepsinde bu korkunun izlerine rastlarız.

Ölüm, ölüm korkusuyla yaşamaya çalışmak, zorunlu göç, gurbet birer tanımdan, istatistik rakamlarımdan ibaret değildir. Bütün bu rakamların, tabloların arkasında insan ve onun unutulmuş hikâyesi vardır.

Bütün bu duyguların edebiyata yansımaları oldukça uzun bir zaman almıştır. Katliam ve zorunlu göç gibi büyük travmaları yaşayan insanlar bunu yazıya, şiire aktarmamışlar. Zihnin bir köşesine iterek unutmaya çalışmışlardır. Katliamlardan kurtulabilenler için hayat kolay gitmemiş, yollarda eşkıya takibi ve saldırısına uğramış, açlıktan, soğuktan, hastalıklardan hayatlarını kaybetmişlerdir. Bölge insanının bu uzun ve çileli kaçışa verdiği isim "*Kaçakaç (kaç ha kaç)*"tır. Bu isim kaçışın sürekliliğini, acısını, sıkıntılarını, trajedisini içinde barındıran hüznü bir adlandırmadır. Doğu Anadolu bölgesindeki insanların büyük çoğunluğunun kurtuluş ümidi İran olmuştur. Orada da çok büyük sıkıntılar ve zorluklar yaşamışlardır. Buralarda da yazıya geçmeyen fakat hafızalarda derin izler bırakan acı olaylarla karşılaşmışlar, bir kısmı da geri dönmeden ebediyen gurbette kalmıştır.

Sonuç

Doğu Anadolu'da insanların hafızasına kazınan ancak yazıya geçirilemeyen bu konuların yazıya geçirilmesi birkaç nesil sonraya kalmıştır. Uzun yıllar unutmaya çalışılarak, ancak aile içinde trajik bir hikâye olarak anlatılan bu anılar nihayet torunlar veya onların çocukları tarafından çeşitli şekillerde kaleme alınmıştır. Bu tip eserlerin sayısı da gün geçtikçe artmaktadır.

Örnekleri daha da uzatabiliriz. Burada dikkat çekmek istediğimiz, bu korkunç acıların ancak birkaç kuşak sonra yazıya aktarılması ve sadece mahalli olarak kalması, hatta mahalli olarak da dikkat çekmemesidir. Oysa bunların -bir müddet sonra kaybolup gideceği için- dikkatle yazıya geçirilmesi, okunması, filme alınması bu acı olayları birer istatistik olmaktan çıkarıp sıradan insanların tarihi acıları olarak dünyanın göz önüne serecektir.

Bunun da geçmişteki katliamların acısını ve o insanların yaşadıklarını unutturmasa da gelecek kuşakların daha dikkatli ve şuurli olmasına katkısı olacaktır.

Aşağıda, Ermenilerin yaptıkları vahşetin boyutlarını gösteren bir tablo verilmiştir. Bu anlatılmak istenen olayların boyutlarını göstermesi açısından küçük bir örnektir.⁹

⁸ Gürman, Asuman, Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Şiirinde "Gurbet" Temi, (Basılmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa 2015)

⁹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, C, II, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın no: 50, Ankara 2001.

Ek

Belge no	Tarih	Yer	Olayın Muhtevası	Yaralı	Ölü
38	1919-9	Allahüekber	Taaruz ve Yağma ile öldürülenler		3
39	1919-9-14	Sarkamış	Çatışma sırasında öldürülenler	1	2
40	1919-11-11	Maraş	Sokak çatışması sırasında öldürülenler	2	2
41	1919-11	Adana	Trenden atılarak öldürülenler		4
	1919-11-6	Ulukışla	Gözleri oyularak öldürülenler		7
42	1919-12-7	Adana	Çatışma sırasında öldürülenler	5	4
43	1920-1-22	Antep	Saldırı ile öldürülenler	2	1
44	1919-9	Ünye	İşkence ile öldürülenler		12
45	1920-2-28	Pozantı	Esir Türk askerlerine baskın sırasında öldürülenler		40
46	1920-2-10	Çıldır	Makinalı tüfekte ile öldürülenler		100
47	1920-3-9	Zaruşat	Kurşuna dizilerek öldürülenler		400
48	1920-2-2	Şuregel	Kaçarken tipiden ve katledilerek öldürülenler		1350
49	1338-3	Maraş	Bomba, süngü ile öldürülenler.	4	4
50	1920-3-22	Şuregel, Zaruşat	Çeşitli şekillerde öldürülenler		2000
51	1920-3-9	Zaruşat	Süngü ve baltalarla öldürülenler		120
	1920-3-16	Kağızman	Çeşitli şekillerde katledilerek öldürülenler.	15	720
52	1920-4-6	Gümrü	Trenden indirilerek kurşun ile öldürülenler.		500
53	1920-4-28	Kars	Silahla öldürülenler		2
54	1920-5-5	Kars	İşkence, silahlı saldırı, bombalama ile öldürülenler		1774
55	1920-5-22	Kars	Baskınla katledilerek öldürülenler		10
56	1920-7-2	Kars, Erzurum	Baskın ile, hicret edenlere saldırarak öldürülenler		408
	1920-7-2	Zengibasar	Kaçarken suya atılarak öldürülenler		1500
57	1920-7-27	Erzurum	Baskın yoluyla öldürülenler		69
58	1920-2-1	Zaruşat	Katliâm ve suda boğularak öldürülenler		2150
	1920-5	Kars, Erzurum	Çeşitli şekillerde katledilerek öldürülenler		27
	1920-8	Oltu	Muhacirlere yapılan katliâm sonucu öldürülenler		650
	1920-8	Kars, Erzurum	Ağaca bağlanıp boğularak öldürülenler		18
59	1920-10-15	Bayburt	99 köyde yapılan katliâm neticesinde öldürülenler		1387
60	1920-10-20	Göle	Köylerde katliâm sonucu öldürülenler		100
61	1920-10-17	Pasinler	30 köyde yapılan katliâm sonunda öldürülenler		9287
62	1920-10-18	Tortum	64 köyde katliâm sonucu öldürülenler		3700
63	1920-10-19	Erzurum	Muhtelif mahallerde katliâm sonucu öldürülenler		8439
64	1920-10-26	Kars civarı	Değişik işkencelerle öldürülenler		10693
65	1920-10-28	Aşkale	Köylerde yapılan katliâm sonucu öldürülenler		889
66	1919-1-6	Zaruşat	Top saldırısı ve işkence ile öldürülenler		86
67	1920-12-1	Kosor	Köylerde katliâm sonucu öldürülenler		69
68	1920-12-3	Göle	Süngülerle ve bomba ile öldürülenler		508
69	1920-12-4	Kosor	Köylerde katliâm sonucu öldürülenler		122
70	1920-12-4	Kars, Zeytun	Yakılarak ve çeşitli şekillerde öldürülenler.		28
71	1920-12-4	Sarkamış	13 köyde katliâm sonucu öldürülenler.		1975
72	1920-12-6	Göle	Köylerde katliâm neticesi öldürülenler		194
73	1920-12-7	Kars, Digor	Çeşitli köylerde yapılan katliâmlarda öldürülenler		14620
74	1920-12-14	Sarkamış	18 köyde yapılan katliâm sonucu öldürülenler		5337
75	1920	Göle	Kadın ve çocuklara saldırı sonucu öldürülenler.		600
	1920	Kars	Köylerde katliâm sonucu öldürülenler		3945
76	1920	Haramivartan	Köylerde katliâm sonucu öldürülenler		138

77	1920	Nahçıvan	Açlık, hastalık, soğuktan ve katl ile ölenler		64408
78	1920-11-29	Zaruşat	55 köyde katliâm sonucu öldürülenler		1026
79	1921-2	Zengibasar	Kurşunlanarak öldürülenler	3	18
80	1920	Nahçıvan	Muhtelif köylerde katliâm ile öldürülenler	63	5307
81	1920-2	Kars civarı	Birkaç köyde katliâm sonucu öldürülenler		561
82	1920-12	Erivan	İşkence ile öldürülenler		192
83	1921	Karakilise	24 köyde felaket ve muhaceret yüzünden ölenler		6000
84	1921-11-21	Pasinler	Kaza ahalisine yapılan katliâm sonucu ölenler		53
	1921-11-21	Erzurum	39 köyde baskın yolu ile öldürülenler		1215
85	1918	Hıms	Baskın yolu ile öldürülenler		870
86	1918	Tercan	Köylerde katliâm ile öldürülenler		580
87	1921	Nahçıvan	Kaçırılarak, işkence ile öldürülenler		12
88	1921	Bayburt	İşkence ile öldürülenler		580
89	1921	Arpaçay	Muhacirlere saldırı sonucu öldürülenler		148
Toplam					154.964

Kaynaklar

- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-II (2001). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara.
- Kars, Sarıkamış ve Iğdır Civarında Ermeniler Tarafından Yapılan Soykırım-3 (1338) (28. X. 1919)
- Atay, Falih Rıfkı (1981). “Sarıkamış”, Mehmet Kaplan vd., *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal I*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gürman, Asuman. (2015). *Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Şiirinde “Gurbet” Temi*. (Basılmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Göka, Erol. *Türklerin Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Şimşir, Bilâl N. (2013). *Ermeni Meselesi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Ünsal, Serdar. (2015). *Yüreğim İrevan’da Kaldı*. Sahil Kitap.
- Yıldırım, Metin. (2015). *Ölüm Ötesine Kaçış*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Yıldırım, Metin. (2016). *Nora ile Şir Mehmet*. İstanbul: Truva Yayınları.